

בעלי המוסר על הפרשה פרשת וישב

ב. דרגת הביטחון המיוחדת של יוסף

וזו תשובתו של ר' אברהם:

"ברם, מאד נפלאו הדברים בעומקם ובאמת באו ללמד על גודל בטחונו של יוסף...ברור הדבר שאפילו בשעה שבקש עזרתו של שר המשקים לא סמך אלא על הקב"ה ולא שם בשר זרועו, וגם השתדלות כשירה היתה. משום שבטח בהקב"ה ושם את שר המשקים אך לאמצעי שעל ידו יצא הדבר לפועל. כמו שכתב החוה"ל⁴ (שער הבטחון פ"ג) שהוא הדרך הנכון...בשמעו את חלומו של שר המשקים ובידעו פתרונו, הבין בחכמתו שזהו השליח שנשלח מהקב"ה לסבב שחרורו. ומפני רב בטחונו דרשו עליו חז"ל הפסוק "אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו". אכן לפי גודל צדקת בטחונו לא היה עליו לבקש מגוי זה "והזכרתי", אפילו אחרי שנרמז לו מההשגחה העליונה שהוא הוא סבת ישועתו. ובמדרש העירו על זה "ודבר שפתים אך למחסור" (משלי יד), על כן הוארך מאסרו בשנתים כדי שילמד ששתי המלים של "זכרתי", והזכרתי מיותרים היו ובה יבין שלפי מדרגתו אין לו לפנות אפילו בדבור, אל רהבים ושטי כזב.

בתשובתו מתייחס ר' אברהם לשאלת היחס בין הביטחון לבין חובת ההשתדלות. לדעת רבנו בחיי ("חובת הלבבות", שער ד) מלבד הביטחון מצווה האדם גם על ההשתדלות. מצד אחד צריך להשתדל ולפעול במישור האנושי, ובמקביל לבטוח ולהאמין שההצלחה תלויה ברצון ה'. כזאת בדיוק הייתה השתדלותו של יוסף, אשר ביקש משר המשקים להזכירו לפני פרעה, והאמין שה' זימן לו את שר המשקים כדי שיחלץ אותו מבית הסוהר. הביקורת על יוסף הייתה שבהתאם לדרגתו הגבוהה במידת הביטחון, אפילו הבקשה הזו נחשבת להשתדלות מוגזמת. תירוצו של ר' אברהם לסתירה בדברי המדרש, הוא, אפוא, שיוסף אכן הצטיין במידת הביטחון, ודווקא בשל כך הבקשה משר המשקים נחשבה עבורו לכישלון.

את עוצמת הביטחון של יוסף מוכיח ר' אברהם מדברי יוסף לאחיו בפרשת ויחי:

גודל בטחונו של יוסף היה אפשר להבחין בשעה שאחיו פחדו מנקמתו לאחר מיתת יעקב ואמר להם "ואתם חשבתם עלי רעה אלקים חשבה לטובה" (ג), ופירש רש"י אם הייתי רוצה להרע לכם אני יכול, והלא אתם כולכם חשבתם עלי רעה והקב"ה חשבה לטובה והיאך אני לבדי יכול ולהרע לכם? התפלא למה צריכים לפייסו באשר אין הדבר תלוי בו כלל.

(שם, עמוד ר"ד).

אֲשֶׁרִי הַגִּבֵּר אֲשֶׁר שָׁם ה' מִבְּטָחוֹ וְלֹא פָּנָה אֶל רְהָבִים וְשָׁטִי כְּזָב¹

א. הקדמה

לאחר שיוסף פתר לשר המשקים את חלומו לטובה, הוא ביקש ממנו להזכיר אותו לפני פרעה:

כִּי אִם זָכַרְתִּי אֶתְךָ כְּאֲשֶׁר יֵיטֵב לְךָ וְעֲשִׂיתָ נָא עִמָּדִי
חֶסֶד וְהִזְכַּרְתִּי אֶל פְּרֵעָה וְהוֹצֵאתִנִי מִן הַבַּיִת הַזֶּה.
(בראשית מ', יד).

בהמשך נאמר ששר המשקים שכח את יוסף ואת בקשתו:

וְלֹא זָכַר שֶׁר הַמִּשְׁקִים אֶת יוֹסֵף וַיִּשְׁכַּח.
(שם, כג).

במדרש מובא ששכח שר המשקים הייתה עונש ליוסף על פגם במידת הביטחון:

"אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו"² (תהלים, מ', ג) - זה יוסף; "ולא פנה אל רהבים" - על ידי שאמר לשר המשקים "זכרתי" "והזכרתי" ניתוסף לו שתי שנים.
(בראשית רבה, פ"ט, ג).

על דברי המדרש הללו שואל ר' אברהם יפה³:

תימה גדולה ישנה בדברי המדרש שמאחרי שנענש יוסף על שתלה בטחונו בשר המשקים איך דרשו עליו הפסוק "אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו"?
("המוסר והדעת", פרשת וישב, עמוד ר"ג).

המדרש פותח בשבחו של יוסף שהצטיין במידת הביטחון, ועליו נאמר הפסוק "אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו"; אך מייד בהמשך נאמר שיוסף נכשל במידת הביטחון, וכעונש על כך נוספו לו שנתיים בבית האסורים. אם אכן יוסף נכשל במידת הביטחון, מדוע המדרש מציין אותו לשבח במידה זו?

1 (תהלים מ', ה).

2 הפסוק המלא הוא "אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו ולא פנה אל רהבים ושטי כזב".

3 תלמידו, חתנו וממשיך דרכו של ר' יוסף יוזל הורביץ, הסבא מנהורברדוק.

להחריף את אותה צרה, וברדיפת האדם אחרי תוצאה מסוימת הוא מרחיק אותה ממנו. לעומת זאת, מי שמוותר על הפעילות וההשתדלות האנושית ובוטח בה, זוכה לתוצאה המקווה. ר' יוזל דגל בביטחון גמור בלא שום השתדלות. כך הוא נהג בעצמו, ולכך הוא חינך את תלמידיו בישיבת נוהברדוק. בספרו תנועת המוסר, מביא הרב דב כץ כמה וכמה סיפורים מפעיימים על עוצמת הביטחון של תלמידי ישיבת נוהברדוק.⁶ ב"מדרגת האדם" ממחיש ר' יוזל את כוח מידת הביטחון באמצעות סיפור:

וכמו העובדא הידועה על אחד שהיה עוסק בהתלמדות הבטחון ולכן לא הכין לעצמו נר בלילה, ויהי באמצע הלילה וישב בחשך ולא היתה שם שום סיבה להבאת הנר, ובתוך כך בא אחד והביא לו נר, ולא הכיר אותו לא בבואו ולא בצאתו.

(שם, עמוד קפ"ז).

בהערה שמופיעה בסוף העמוד נאמר:

ידוע ומפורסם כי האחד היה הוא בעצמו.

בהמשך מנסח ר' יוזל את שיטת הביטחון שלו בצורה ברורה:

כן האדם בבטחונו המעמיד את עצמו בדעתו והסכמתו למעלה מהסיבות, אזי ישיג צרכיו בסיבות רחוקות ונעלמות אף שהוא דרך פלא...וביד כל אחד ואחד לעמוד חזק בדעתו וסמיכות לבו ונפשו בבטחונו, ולהשביע נפשו במנוחה שלמה, וכל אשר יחסר לו יגיע לו מאליו.

במקום אחר מבחין ר' יוזל בעניין דרגת הביטחון בין קבוצות שונות של עובדי ה':

ובענין המדרגות בבטחון מצינו בספר "אבן ישראל" לאדמו"ר הגרי"ס ז"ל: שיש שני מיני בטחון: בטחון של חובת הלבבות, ובטחון של הרמב"ן. לחוה"ל צריך לבטוח בהקב"ה על ידי השתדלות דוקא, כי אסור לסמוך על הנס, אף כי אין מעצור להקב"ה להושיע אף בלא השתדלות, אעפ"כ⁸ מה שבכוחו לעשות מחויב הוא לעשות (עיי"ש שער הבטחון פרק ד'), וחטא אסא היה מה שלא דרש בה' כלל, רק ברופאים כמפורש בפסוק.

ולהרמב"ן הבטחון הוא להשליך על ה' לבד יהבו, בלי שום סיבה. ומה שדרשו רז"ל "ורפא ירפא"⁹ היינו שניתן רשות לרופא לרפא,¹⁰ אבל העובד השלם אין ראוי לדרוש כלל ברפואה טבעית, ולדידה גם בפרנסה אין צריך שום השתדלות, רק בטחון בה'.

ביטחונו של יוסף בהשגחת ה' אפשר לו להשלים עם מעשי האחים במכירה, מתוך ההבנה שהיא הייתה ברצון ה'. אמנם מחשבת האחים הייתה לרעה, אבל האירועים היו ברצון ה', ומחשבתו הייתה לטובה. על פי הסבר רש"י לפסוק, יוסף גם לא מאמין שיש בידו אפשרות לפגוע באחים, משום שעצת ה' תקום, ואם רצון ה' הוא שלא יאונה לאחים כל רע, פעולותיו להרע להם לא יועילו.

הדגם של מידת הביטחון שניתן ללמוד מיוסף הצדיק הוא ביטחון גמור בלא שום השתדלות. כפי שראינו במדרש, אפילו ההשתדלות הקטנה בבקשה משר המשקים נחשבה אצל יוסף לנפילה. גם בתגובתו לאחים לאחר מות יעקב, שולל יוסף את מקומה של ההשתדלות האנושית ומעמיד את הכול על רצון ה': "אלוקים חשבה לטובה".

ג. שני מודלים של היחס שבין ביטחון לבין השתדלות

השאלה שמתעוררת בעקבות הדברים היא האם מידת הביטחון של יוסף מהווה מודל ואלה צריך כל אדם לשאוף.

מי שעסק רבות בסוגיית מידת הביטחון ובהגדרתה הוא חותנו של ר' אברהם, ר' יוסף יוזל הורביץ (הסבא מנהוברדוק). בספרו "מדרגת האדם", ר' יוזל יחד פרק שלם לנושא "דרכי הביטחון", ומעונשו של יוסף הוא למד עיקרון יסודי במידת הביטחון:

הרי לנו מזה שאלו לא היה חושב אודות מחר לא היה משתדל ב"והזכרתני" והיה יוצא מיד מבית האסורים, לא כן עתה, כאשר חשב אודות מחר והיה משתדל, מפני זה נתוספו לו שתי שנים.

וזהו העיקר בדרך הבטחון אשר האדם מוכרח הוא, שלא לצור צרת מחר, כי אם ידאג ויבקש סבה, מלבד שלא ירויח, עוד יפסיד, כי בגלל הסבה עוד ירחיק את המבוקש כי כך טבע הדבר אשר מי שרודף אחר הסבה הסבה בורחת ממנו. וכן מבואר בהגר"א ז"ל כי כמו כל המחזר על הגדולה גדולה בורחת ממנו, וכל הבורח מן הגדולה גדולה מחזרת אחריו, כן בכל המדות, וביחוד לענין הבטחון. כמו שהנסיון מעיד על זה למבקשי דרך השלימות והבטחון בהשם יתברך שמו באמת.

(מדרגת האדם, דרכי הבטחון, עמוד קצ"ו).

העובדה שהאדם מוטרד מצרות עתידיות ומנסה בדרכים שונות למנוע אותן עשויה לפעול לרעתו. אם יוסף הצדיק לא היה מבקש משר המשקים להזכירו, הוא היה יוצא מבית האסורים שנתיים מוקדם יותר, כך הפעולה שנועדה לקרב את השחרור גרמה בסופו של דבר לדחייתו.

ר' יוזל קובע שעיקרה של מידת הביטחון היא "שלא לצור צרת מחר".⁵ מעשי האדם למנוע צרה עתידית עלולים

6 תנועת המוסר, חלק ד', עמודים 205-208.

7 הגאון ר' ישראל סלנטר.

8 אף על פי כן.

9 שמות, כ"א, יט.

10 ברכות ס..

5 מקור הביטוי הוא בספר בן סירא: "אל תצר צרת מחר כי לא תדע מה ילד יום".

יהי רצון שזנכה לראות ניסים ונפלאות כימים ההם בזמן הזה.

אמנם גם להחזה"ל אסור להרבות בהשתדלות, רק לעשות סיבה שיהיה אפשר ג"כ¹¹ עפ"י¹² הטבע להרויח, ולבטוח בהש"ת¹³, אבל ריבוי ההשתדלות הוא חסרון בטחון כידוע...

וכפי הנראה שיטת החזה"ל היא בשביל בעלי בתים היראים, והשיטה של הרמב"ן בשביל חובשי בית המדרש, אשר אחת שאלו שבתם בבית ה' כל ימי חייהם, שאינם צריכים שום סיבה אלא לבטוח בה' בלי שום השתדלות.

(שם, עמוד ר"ט- ר"י).

ר' יוזל מביא בשם ר' ישראל סלנטר ששאלת היחס בין הביטחון לבין השתדלות שנויה במחלוקת בין הראשונים. לדעת רבנו בחיי ב"חובת הלבבות" אין לסמוך על הנס, ולכן יש חובה לפעול ולהשתדל ובמקביל לבטוח שלא המעשה גורם אלא רצון ה'. לעומת זאת, הרמב"ן דוגל בביטחון גמור בלא שום השתדלות.

שיטת הרמב"ן באה לידי ביטוי בין השאר בהתייחסותו לרופאים בפירושו לחומש בפרשת "בחקותי":

אבל הדורש השם בנביא לא ידרוש ברופאים. ומה חלק לרופאים בבית עושי רצון השם, אחר שהבטיח וברך את לחמך ואת מימך והסירותי מחלה מקרבך, והרופאים אין מעשיהם רק על המאכל והמשקה להזהיר ממנו ולצוות עליו.

(רמב"ן, ויקרא כ"ו, יא).

ר' יוזל מגיע למסקנה ששיטת הביטחון של רבנו בחיי מתאימה לבעלי הבתים, שצריכים להתנהג בצורה טבעית ולהשתדל כדרך הטבע. לעומתם, לומדי התורה צריכים, לדעת ר' יוזל, ללכת בעקבות שיטת הביטחון של הרמב"ן ולבטוח בה' באופן מוחלט בלא כל השתדלות מעשית, כפי שר' יוזל נהג בעצמו וחינך את תלמידיו.

ד. חנוכה - חג ההשתדלות והביטחון

חג החנוכה הוא חג הביטחון והשתדלות. לולי ביטחונם הגמור של בית חשמונאי ש"אין מעצור לה' להושיע ברב או במעט" (שמואל א', י"ד, ו), הם לא היו יוצאים למלחמה חסרת סיכוי של "מעטים נגד רבים" (מתוך "על הניסים"); והשתדלותם של החשמונאים בלחימה נגד היוונים הביאה לנצחון. מהחשמונאים למדנו לשלב בין הביטחון לבין ההשתדלות, כשיטת "חובת הלבבות". מצד אחד, החשמונאים פעלו ללא חת כדי להשיג את היעדים שהציבו לעצמם - שחרור מהשלטון היווני והחזרת העבודה למקדש; ומצד שני כל פעולותיהם התבססו על ביטחון מלא בה' ובהשגחתו.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולנחמיה רענן, תשע"ג
נערך על ידי צוות בית המדרש הוירטואלי

בית המדרש הוירטואלי (V.B.M) ע"ש ישראל קושיצקי שליח
ישיבת הר עציון
The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
אתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
אתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>

משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
דוא"ל: office@etzion.org.il

11 גם כן.

12 על פי.

13 ה' יתברך.